

OSMANLI ARŞİVİNDE HOZAT'I ARAMAK*

SERHAT BOZKURT* – ALİŞAN AKPINAR**

Hozat, Osmanlı tarihinde Çemişgezek (bugün Dersim) olarak bilinen bölgenin içinde yer alır. Hozat'ın tarihine bakmak demek asıl olarak Çemişgezek, yani Dersim üzerine konuşmak anlamına gelir. Bu durumun bir diğer nedeni de Hozat'ın 1848 yılında kurulan Dersim Kazası'nın merkezi olana kadar küçük bir köy olmasıdır. Doğal olarak kaynaklar nüfusu 200-300 civarında olan bir köyden pek bahsetmemektedirler. Aynı şekilde arşivlerde de bir köy hakkında bulunacak bilgiler oldukça sınırlıdır. Bu nedenle ancak bölgenin tarihinden hareketle bazı bilgilere ulaşmak mümkün olabilmektedir.

Bu çalışmada, öncelikle Hozat ve içinde bulunduğu Çemişgezek, yani Dersim bölgesinin genel olarak tarihsel coğrafyasını ele almaya ve bazı genel bilgiler sunmaya çalışacağız. Ardından Osmanlı Arşivi'nde ilk bakışta Hozat'la ilgili bulunabilecek kaynaklardan bahsederek daha derinlikli çalışma yapmak isteyenlerin hangi tasniflere bakmaları ve hangi yolları izlemeleri gerektiği konusunda görüşlerimizi paylaşacağız. Elbette 1848

* Bu yazının Osmanlı Arşivi aşamasında rehberlik ve yardımlarından dolayı Vural Genç'e minnettarız.

* İÜ Tarih Bölümü Lisans ve MSGSÜ Sosyoloji Bölümü Yüksek Lisans Mezunlu.

** Tarih Öğretmeni, İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi.

yılından sonra, yani kaza merkezi oluşuyla birlikte arşivde Hozat'la ilgili daha çok bilgi bulmak mümkün. Ancak biz daha az bilgiye sahip olunan 16., 17. ve 18. yüzyıllara bakmaya çalışacağız.

Çalışmanın çerçevesiyle ilgili belirtilmesi gereken diğer nokta, yazının Hozat'ın Dersim merkezi olmadan önceki dönemi kapsadığıdır. Bugün veya kaza merkezi olduğu zaman Hozat'a bağlı olan köyler bu yazının sınırları dışındadır. Birçok köyün isminin –bazıları birkaç defa– değiştirilmiş olması nedeniyle geriye dönük sağlıklı bir liste oluşturmak mümkün olmamıştır. Fakat Sevan Nişanyan'ın haritası¹ ve Mehmet Ali Ünal'ın *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı* kitabından, şu an Hozat'a bağlı köylerden, eski ismini tespit edebildiklerimizin nüfusunu içeren bir tabloyu yazıya eklemeyi uygun bulduk.

Bu çalışma Hozat'ın Osmanlı dönemine ilişkin eksiksiz bir resmini çıkarmak iddiasında değildir, amacımız bu konuda önümüzdeki süreçte yapılması elzem olan çalışmalara bir kapı aralamak, katkıda bulunmaktır.

Çemişgezek'in Tarihsel Coğrafyası ve Hozat

Hozat'ın içinde bulunduğu Çemişgezek genel anlamıyla, batı sınırı Fırat Nehri, doğu sınırı Peri Suyu, güney sınırı Murat Nehri ile Kuzeyde Munzur Dağlarıyla çevrelenmiş, bugünkü Tunceli İli'nin tamamı ile Erzincan Kemaliye İlçesi ve Malatya'nın bazı kısımlarını içine almaktadır.²

Bölgenin geçmiş ve tarihsel önemi çok gerilere götürülebilir. Hititlerden itibaren coğrafi yapısı nedeniyle hâkim devletlerin nüfuzlarını kurmaya çalıştığı ve bunda epeyce zorlandığı bir alan olmuştur. Bölge İÖ 5. yüzyılda Pers egemenliğinde Medya Satraplığı olarak adlandırılmıştır. Doğu Roma, yani Bizans döneminde ise Mezopotamya Theması (Eyaleti) içinde yer almıştır.³ Bölge o dönemlerde de devletin baskın ideolojisiyle arası iyi olma-

¹ <http://nisanyanmap.com>.

² Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 6; M. Ali Sağlam, "16. yüzyılda Çemişgezek (Dersim) Sancağının sosyal ve siyasal yapısı", *Herkesin Bildiği Sor: Dersim* içinde, Der. Şükrü Aslan, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s. 271.

³ M. Ali Ünal, *A.g.e.*, ss. 8-9.

yan Ermeni, Rum ve Kürt topluluklarının yerleşim alanlarındandır. Ancak 11. yüzyılda başlayan, 1071 Malazgirt Savaşıyla doruk noktasına ulaşan büyük göç dalgasıyla bölgenin demografik yapısında büyük değişimler olmuştur. Bu birinci göç dalgasının ardından 13. yüzyılda gerçekleşen ve Moğollardan kaçan yüz binlerce insanın Anadolu'ya akın etmesi ile gerçekleşen ikinci göç dalgası, bölgenin demografik yapısını daha da karmaşık hale getirirken burada yaşayan insan sayısında da büyük artışlar olmuştur.

11. yüzyıldan itibaren bölgede değişik beylikler var olmuşlarsa da tam olarak bir beyliğin egemenliğine girmediği görülür. Çubukoğulları, Mengücekler, Artuklular ve Saltuklular Çemişgezek için hâkimiyet mücadelesi vermiş ve dönem dönem egemenlik kurmuş beyliklerdir.⁴

Şerefhan, *Şerefname* adlı eserinde, tüm bu mücadeleler döneminde Çemişgezek beylerinin bölgedeki hâkimiyet sahalarını korumayı başardıklarını söyler. Ancak kimdir bu Çemişgezek beyleri?⁵ Bu konuda değişik görüşler mevcuttur. Bir aktarıma göre, Çemişgezek hükümdarları kendi soylarının Abbasi halifelerinin çocuklarından olan Melkiş isimli birine dayandırırılar. Diğer bir aktarıma göreyse Saltuklu sülalesinden Melikşah bin Muhammed bölgenin hâkimi olup bağımsızlığını ilan etmiş ve Selçuklu sultanı Süleyman bin Kılıçarslan tarafından öldürülmüştür. Ancak kendisi öldürülmesine karşın çocukları bölgede kalmış ve bölgenin yönetimini sürdürmüşlerdir, işte Çemişgezek beyleri bu Melikşah'ın çocuklarıdır. Eleştirel bir tarihçi gibi davranan Şerefhan Bitlisi, bu konudaki değişik anlatıları ortaya koyduktan sonra kendi görüşünü şu şekilde dile getirir: “Bu durumda Çemişgezek hükümdarlarının bu Melikşah'ın soyundan gelmiş olmaları ve Melikşah sözünün Kürtçede Melkiş şeklini almış olması muhtemeldir. Çemişgezek hükümdarlarının adları onların Türklere dayandığı izlenimini doğurur. Çünkü adlarının hiçbir şekilde Arap ve Kürt adlarıyla ilgisi yoktur”.⁶

Şerefhan'a göre bu aile, Kürdistan'da büyük bir ün kazandı ve Kürdistan'ın tümüne yayıldı. O kadar ki “Kürtler arasında Kürdistan sözcüğü

⁴ M. Ali Ünal, *A.g.e.*, ss. 10-11.

⁵ Şerefhan Bitlisi, *Şerefname Kürt Tarihi 1. Cilt*, Nübihar Yay., İstanbul, 2016, ss. 209-213.

⁶ Şerefhan Bitlisi, *A.g.e.*, ss. 209-210.

Çemişgezek Vilayeti'ni belirtmek için kullanırlar".⁷ Melkiş'in 32 kale ve 16 nahiyesini çocukları aralarında pay ederek yönetirler, "Bu şehirler ve nahiyeler Cengiz Han, Timurlenk, oğlu Şahrüh Mirza ve Türkmen Kara Yusuf gibi büyük fatihler zamanında bile ellerinden çıkmamıştır".⁸ Çemişgezek beyleri güçlü devlet yapılanmalarına karşı dengeli egemenlik ilişkileri inşa ederek varlıklarını korumayı başarmışlardır. 13. yüzyılda da Anadolu'da güçlenen Anadolu Selçuklu Devleti'nin himayesini kabul etmişlerdir. "Güneyde, İsaoria ve Kilikya'nın bazı bölgeleri yaklaşık 1221-22 yıllarında Ermeni Krallığından alınmış ve Alaiye (Alanya) limanı Selçuklular tarafından kurulmuştur. Doğuya doğru da genişlemeyi sürdüren Selçuklular, Artukluların kontrolünde bulunan Çemişgezek'i ele geçirdiler".⁹ Çemişgezek tam olarak 1226 yılında I. Alaeddin Keykubad döneminde Selçukluların hâkimiyetine girer.¹⁰

1243 Köseadağ Savaşı'ndan sonra Anadolu'nun büyük bir bölümünde olduğu gibi Çemişgezek bölgesinde de Moğol hâkimiyeti dönemi başlar. Bu hâkimiyetin 14. yüzyılın sonlarına kadar korunduğu söylenebilir. 1350 yılının sonlarına doğru yazılmış *Risale-i Felekiye*, İlhanlılara ait bölgeleri naklederken "Vasatiye (Orta memleketler)" başlığı altında Çemişgezek'i de kaydeder.¹¹ Çemişgezek beyleri öyle anlaşılıyor ki egemen güçlerle ilişki kurmak ve bölgedeki varlıklarını sürdürmek konusundaki becerilerini Moğollar zamanında da sürdürürler.

15. yüzyılın ortalarından itibaren Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, bölgeyi kendi hâkimiyet alanı içine katmaya çalışır ve o dönemin Çemişgezek Beyi olan Şeyh Hasan'la aralarında büyük mücadeleler olur. Ancak bu çatışmalı dönem anlaşmayla sona erer. Nitekim Minorsky'nin belirttiğine göre Uzun Hasan, Şeyh Hasan ve annesi Saray Hatun'u Trabzon üzerine yürümekte olan Fatih Sultan Mehmet'e elçi olarak göndermiştir.¹²

⁷ Şerefhan Bitlisi, *A.g.e.*, s. 210.

⁸ Şerefhan Bitlisi, *A.g.e.*, s. 210.

⁹ D. Edgar Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, YKY, İstanbul, 2001, s. 52.

¹⁰ M. Ali Ünal, *A.g.e.*, s. 35.

¹¹ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988, ss. 75-76.

¹² M. Ali Ünal, *A.g.e.*, s. 15. Minorsky, "Uzun Hasan", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, Cilt. 13, s. 92.

Şeyh Hasan'dan sonra beyliğin başına Sührab Bey, ondan sonra da oğlu Hacı Rüstem Bey geçer. 16. yüzyılın başından itibaren Osmanlılarla Safaviler arasında başlayan hâkimiyet mücadelesi sırasında Çemişgezek Beyliği'nin başında Hacı Rüstem Bey bulunmaktadır.¹³

Şah İsmail, bölgeye Kızılbaş beylerinden Nur Ali Halife'yi yollar. Hacı Rüstem Bey ise çatışmasız bir şekilde bölgenin yönetimini Nur Ali Halife'ye bırakır ve bağlılığını sunmak üzere Şah İsmail'in sarayına gider. Şah İsmail bunun üzerine kendisine halifelik vererek Irak'ta bir yere tayin eder.¹⁴ Bu dönemde, yani 16. yüzyılın başlarında bölgenin artık Safavi kontrolüne geçtiği söylenebilir. Bunun en önemli nedeni, elbette ki bölgenin Alevi Kızılbaş inancına sahip olmasıdır. Her ne kadar Hacı Rüstem Bey'in Irak'a atanması bir sürgün gibi algılanabilirse de 1514'te Osmanlılarla Safaviler arasında yapılan savaşta Hacı Rüstem Bey, Şah İsmail'in yanında yer almıştır. Şah İsmail'in o dönemde Kızılbaş topluluklar için tartışmasız bir lider olduğu düşünülürse bu gayet doğal görünmelidir.

Çaldıran Savaşı'nı Osmanlılar kazanır. Egemen güçlerle hâkimiyet ilişkisi kurarak varlığını yüzlerce yıl sürdürmüş olan Çemişgezek beyleri bu geleneği bozmazlar. Hacı Rüstem Bey bağlılığını bildirmek üzere Osmanlı hükümdarı Yavuz Selim'in karşısına çıkar. Ancak Selim bunu kabul etmez, Hacı Rüstem Bey ve ailesinden kırk kişiyi idam eder. Babasının öldürüldüğünü duyan Pir Hüseyin çekinmeden yeniden Yavuz Selim'in karşısına çıkarak ona bağlılığını bildirir ve Çemişgezek beyliğinin hâkimiyetini ister. Rivayete göre Selim, Pir Hüseyin'in bu cesaretinden çok etkilenir ve Çemişgezek Beyliği'ni kendisine tevcih eder.¹⁵ Bu atamanın 1515 yılında olduğu düşünülüyor. Nitekim Çemişgezek'in Osmanlılar tarafından yapılan ve 1518 tarihli olan ilk tahririnde Pir Hüseyin ismi sancakbeyi olarak kayıtlıdır. Pir Hüseyin Bey'in hasları, dönemin veziriazamının haslarından bile büyüktür ve kendisine tıpkı Kürt hükümetleri gibi geniş yetkiler verilmiştir.¹⁶ Yine 1527 tarihli ve Osmanlı ümera has-

¹³ Şerephan Bitlisi, *A.g.e.*, s. 211

¹⁴ M. Ali Ünal, *A.g.e.*, s. 16. Şerephan Bitlisi, *A.g.e.*, ss. 211-213.

¹⁵ Şerephan Bitlisi, *A.g.e.*, s. 214. M. Ali Ünal, *A.g.e.*, s. 17.

¹⁶ M. Ali Ünal, *A.g.e.*, s. 36.

larını gösteren deftere göre, Vilayet-i Kürdistan başlığı altında kaydedilen Çemişgezek Sancağı'nın başında Pir Hüseyin Bey görülmektedir.¹⁷ Dolayısıyla Yavuz'un tıpkı Kürdistan beylerine verdiği ayrıcalık gibi bir ayrıcalığı Çemişgezek Beyi Pir Hüseyin'e de verdiğini söylemek yanlış olmaz.

Osmanlı, bu dönemde üç tip sancak uygulaması getirmiştir; Klasik Sancak, Yurtluk-Ocaklık ve Kürt Hükümetleri. “Çemişgezek bunlardan yurtluk ve ocaklık sancak tipine dâhildir. 1518 sayımlarına göre sancağın ortalama yüzölçümü 9-10 bin km iken bu rakam 1523 yılında 7-8 bin kilometreye düşmüş ve son sayım olan 1566 yılında ise sancak oldukça küçülmüş; Çemişgezek çevresindeki köylerle sınırlı olan bir yapıya sahip olmuştur”.¹⁸

“Osmanlı Devleti’ne 16. yüzyılda katılan geniş ülkelerin bir kısmında merkezden uzaklık, ya da coğrafi şartlar yüzünden normal Osmanlı idari düzeninin uygulanmadığı ve böylece bölgesel gücü olan bazı kişilere özel şartlarla ocaklık olarak verilen değişik bir sancak türünün ortaya çıktığı biliniyor”.¹⁹ Ancak Osmanlı bunu sürecin başında yapar daha sonra ise hâkimiyet alanını yavaş yavaş genişletir. Nitekim yukarıda da gördüğümüz gibi aynı şey Çemişgezek Beyliği’nin de başına gelmiştir. Çemişgezek beyliği zaman içerisinde küçülmüş ve normal sancak konumuna gelmiştir ve Diyarbekir Eyaleti’ne bağlanmıştır. Bununla birlikte “...Siverek ve Çemişgezek’in daha sonraları da normal sancak olarak durumlarını sürdürmelerine karşılık Atak ve Çapakçur’un zamanla (1600 civarında) tekrar ocaklık sancak şekline dönüştüğü anlaşılıyor”.²⁰

1568-74 yıllarında Osmanlı idari düzenini gösteren bir defterde Çemişgezek, Elviye-i Vilayet-i Erzurum başlığı altına yerleştirilmiş ve dört bölüme ayrılmıştır. Bunlar Liva-1 Çemişgezek, Liva-1 Sağman an ülkâ-i Çemişgezek, Liva-1 Mazgirt, Liva-1 Pertek an ülkâ-1 Çemişgezek.²¹ Bu dö-

¹⁷ İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1550-1560 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978, s. 130.

¹⁸ M. Ali Sağlam, *A.g.e.*, s. 282.

¹⁹ İ. Metin Kunt, *A.g.e.*, s. 35.

²⁰ İ. Metin Kunt, *A.g.e.*, s. 37.

²¹ İ. Metin Kunt, *A.g.e.*, s. 140.

nemde Çemişgezek dörde bölündüğü için Çarsancak olarak da adlandırılmış, ancak Çarsancak ismi daha sonra Pertek Kazası'nın ismi olmuştur.²²

1578-88 yılları arasında Osmanlı idari düzenini gösteren ve Topkapı Sarayı'nda bulunan bir deftere göre ise bu tarihlerde Çemişgezek yeniden Vilayet-i Diyarbekir'e bağlanmıştır.²³ Bu durumun 17. yüzyılın sonuna kadar bu şekilde devam ettiği söylenebilir. Nitekim yine Topkapı Saray Arşivi'nde bulunan ve 1632-41 yılları arası Osmanlı idari düzenini gösteren bir defterde Çemişgezek yine Diyarbekir'e bağlı bir sancak olarak gösterilmiştir.²⁴ Hozat, bu dönemde Çemişgezek'in Kerbüzük Nahiyesi'ne bağlı küçük bir köydür.²⁵ Nitekim aşağıda da bahsedeceğimiz bazı Osmanlı kaynakları Hozat'ın 1848'de Dersim'in kaza merkezi olana kadar küçük bir köy olduğunu vurgularlar.²⁶

Osmanlı Arşivinde Hozat

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)'nde, 1800 öncesi için "Hozat" veya 16. yüzyılda yazıldığı şekliyle "Hozad" kelimeleriyle arama yapıldığında hiçbir sonuç çıkmamaktadır. Bu durum belirtilen dönemde Hozat'ın küçük bir köy olmasından, devlete intikal eden meselelerin azlığından kaynaklı olabileceği gibi belge özetlerinin çıkarıldığı esnada bu özetlere aktarılmamasından da kaynaklanabilir. Elbette ki yerleşim yeri küçüldükçe (tabii ki her koşulda değil) yazışmalarda geçme olasılığı azalmaktadır. Fakat BOA'da bilgisayar üzerinden tarama yaparken bir şey hakkında bilgi bulamamak o şey hakkında bilgi olmadığı anlamına gelmez. Doğru ifade bizim bir şey bulamadığımızdır.

Bu anahtar kelimelerle yapılan taramadan bir şey çıkmadığından Hozat'ın bu dönemde bağlı olduğu Çemişgezek Sancağı üzerinden tarama

²² İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı*, yayınevi yok, Elazığ 1999, s. 31.

²³ İ. Metin Kunt, *A.g.e.*, s. 162.

²⁴ İ. Metin Kunt, *A.g.e.*, s. 190.

²⁵ M. Ali Ünal, *A.g.e.*, s. 31.

²⁶ 1307 Sene-i Hicriyye Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz, s. 87, 1310 Sene-i Hicriyye Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz, s. 84, 1312 Sene-i Hicriyye Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz, s. 227.

yapmak gerekmektedir. Yani yazışmalarda Hozat ile ilgili bilgi bulabilmek için Çemişgezek ile ilgili belgelerin hepsinin okunması gibi zor ve uzun soluklu bir çalışmaya ihtiyaç vardır. Elbette şunu da belirtmek gerekir ki böyle bir çalışma sonucunda önemli bilgiler çıkabileceği gibi, Hozat hakkında kayda değer bilgiler bulunmayabilir de. Fakat bugüne kadar arşivde yaptığımız çalışmalar ışığında söyleyebiliriz ki bilgi bulma olasılığı bulamama olasılığından her zaman daha yüksektir.

Merkez ve taşra arasındaki yazışmaların yanı sıra Osmanlı Devleti'nin birçok konuya ve amaca yönelik tuttuğu defterler de Hozat ile ilgili bilgilerin bulunabileceği ve bakılması gereken kaynaklardır. Defterler, belge koleksiyonunda olduğu gibi, içeriğindeki maddeler özetlenmemiştir. Sadece defterin ne defteri olduğu ve hangi vilayet, sancak veya kazaya ait olduğu belirtilir. Hozat için bu defterlerden de Çemişgezek ile ilgili veya Çemişgezek'in bağlı olduğu Diyarbekir Vilayeti'ne ait olanlara bakılması gerekmektedir. Bu iş için de yine uzun bir çalışma ve Osmanlıca bilgisi (divanî, siyakat ve rika yazı türlerini bilmek) gereklidir. Bunlar yazışma ve merkezin aldığı kararların kaydedildiği defterler olmakla beraber, vergi amaçlı tutulan defterler de bu açıdan önemlidir. Ne yazık ki bu kısa çalışmada bahsedilen binlerce defteri taramanın imkânı yoktu. Defter örneklerinin iki çeşidi üzerinden birkaç örnek verilmekle yetinilecektir.

19. yüzyıl öncesi küçük yerleşim birimleri hakkında bilgilerin bulunduğu önemli kaynaklardan biri tahrir defterleridir. Bunlar Osmanlı hâkimiyetine geçen ve tımar sistemi uygulanacak olan yerlerde tespit edilen vergi kaynaklarının kaydedildiği defterlerdir. Tımar sistemi, yereldeki sipahi askerlerinin ve memurların giderlerini, yerellerin vergi gelirlerinden karşılamayı esas almaktadır ve yerel gelirlerin kayıt altına alındığı tahrir defterleri esas alınarak bu gelirler gereken kişilere tahsis edilmektedir. Devlete yıllık belli bir vergi ödemeyi esas alan ve bir dereceye kadar özerk olan *salyaneli* eyaletlerde²⁷ ve Kürt beyleri tarafından yönetilen, yönetimi babadan oğula geçen ve *hükûmet* olarak adlandırılan yerlerde tahrir yapılmadığı için bu yerler ile ilgili bu minvalde bilgilere rastlamak mümkün değildir. Örneğin

²⁷ Tımar sistemi ve eyalet yönetimi ile ilgili bkz. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağı (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul, 2003, ss. 109-112.

Cizre, Palu, Genç, İmadiye gibi bazı yerler *hükümet* statüsünde olduğu²⁸ ve tımar sistemine dâhil olmadığı için tahrir defterlerinde hakkında bilgi bulunmaz. Fakat Çemişgezek'te tahrir yapıldığı için buranın köylerine ve Çemişgezek'in bir köyü olan Hozat'a dair istatistiki bilgiler bulunabilir.

Yukarıda belirtildiği gibi Hozat, 16. yüzyılda Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı Çemişgezek Sancağı'nın bir köyüdür ve Çemişgezek'te tahrir yapıldığı için tahrir defterlerinde hakkında bazı bilgilere rastlanır. Örneğin 1518 yılı tahrir defterinden, Hozat'ın 44 haneli, 20 mücerretin (bekârın)²⁹ bulunduğu ve hiç Müslümanın ikamet etmediği bir gayrimüslim köyü olduğunu öğreniyoruz. 1523 yılı defterinde ise Hozat nüfusu 78 hane, 15 mücerret ve 1541 yılı defterinde 92 hane, 55 mücerrettir.³⁰ Bu defterlerde yapılan tahrir (yazım/sayım) hane esasına göre yapıldığı için bu dönemin nüfusu tam olarak tespit edilemez. Lakin araştırmacılar bir hanenin kaç kişiden oluşabileceğiyle ilgili tahminlerde bulunarak ortalama nüfusu tahmin etmeye çalışmışlardır. Ömer Lütfi Barkan, hane nüfusu için 5 rakamını önerirken bazı araştırmacılar bunu az bularak 7 rakamını kabul etmişlerdir.³¹ Elbette her iki öneri de yüzde yüz doğru olamayacağı açık ise de bir fikir vermesi açısından bu iki öneri çerçevesinde bir hesap yapılabilir: Buna göre Hozat'ın nüfusu 1518'de 240-288, 1523'te 405-561, 1541'de 515-699 civarında olabilir. Burada 16. yüzyıl boyunca düzenli bir artış göze çarpmaktadır.

²⁸ Hükümet kavramı için bkz. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 4. Kitap, *Kanunî Sultan Süleyman Devri Kanunnâmeleri*, I. Kısım *Merkezî ve Umumî Kanunnâmeler*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, ss. 463-464.

²⁹ Bazı kaynaklara göre ergenlik çağında, bazısına göre 20 yaşında (veya daha büyük) diğer bir deyişle "iş ve kazanç sahibi olacak yaşa erişmiş" bekâr erkekler için kullanılan bir ifadedir, Halil İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rûsûmu", *Belleten*, Sayı 92 (Ekim 1959), TTK Yayınları, s. 587.

³⁰ Mehmet Ali Ünal, bu yıllara ait tahrir defterlerinde Çemişgezek köyleriyle ilgili bilgileri kitabında tablolar halinde vermektedir. Biz bu verileri onun çalışmasından aldık. Bkz. Mehmet Ali Ünal, *A.g.e.*, s. 197. Çemişgezek ile ilgili bilgilerin yer aldığı defterlerden olan 929/1523 tarih ve 998 numaralı defter özel olarak tez konusu olmuş ve Hozat ile ilgili bilgiler bu tezde aktarılmıştır. Bkz. Ahmet Gündüz, "1523 M. (929 H) Tarih ve 998 No'lu Tapu-Tahrir Defterlerine Göre Musul, Mardin, Çermik, Harput ve Çemişgezek Sancaklarının Mukayeseli Tahlili", *FÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Elazığ, 1993.

³¹ Nejat Göğünç, "Hâne' Deyimi Hakkında", *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, no. 32, s. 332.

Tahrir defterlerinden hakkında bilgi sahibi olduğumuz diğer kalemlerse geliri, üretimi ve devlete ödenen vergilerdir. Örneğin bu dönemde, Hozat'ta buğday, arpa ve darı tarımı yapılmaktadır. 1518'de 2.500 kile (64.250 kg) buğday üretilmiş ve arpa ile darı toplam üretim miktarı da buna yakındır. 1541'de buğday üretimi 4.000 kileye (106.800 kg) yükselirken arpa ve darı toplamı 1.000 kileye (25.700 kg) düşmüştür.³² Ayrıca gelir getiren ve vergiye tabi üzüm kökleri olduğu da görülmektedir. Sadece 1541 yılı için hakkında bilgi olan üzümün, kök sayısı veya üzüm bağların dönümü hakkında bilgi yoktur. Bu yılda 40 akçe vergi alındığı aktarılmıştır. 1541 tarihli Çemişgezek Livası Kanunnamesi'nde gayrimüslimlerden her 100 üzüm kökü için 6 akçe vergi alınacağı notu üzerinden yaklaşık 667 kök üzüm bulunduğu belirtilmektedir.³³ Bunlar dışında 1541'deki tahrirden satılacak düzeyde fazla meyvenin üretildiğini yine alınan vergi üzerinden öğrenmekteyiz. Fakat bu meyve cinsleri hakkında bilgi verilmemektedir. Ayrıca Hozat'ta balcılığın da yapıldığı 1541 yılı tahririnde geçmektedir.³⁴ Hozat'ın vergi geliri (hâsılı) 1518'de 9.000 akçe iken 1523'te 5.367 akçeye düşmüştür. 1541'de ise üç kata yakın yükselişle 14.117 akçe olmuştur.³⁵

Bu dönemde Hozat'ın bir gayrimüslim köyü olması hasebiyle cizye defterlerinde de hakkında bilgilere rastlanır. "Rahipler, bâliğ olmayan çocuklar, devlet hizmetinde bulunan aileler ve iş yapamaz durumda olanlar" dışındaki gayrimüslim erkeklerden alınan cizye vergisi (baş vergisi), ilk zamanlarda her gayrimüslimden eşit olarak alınırken 1690 yılında kişinin gelirine göre üç farklı seviyede alınmaya başlanır. Ala (yüksek), evsat (orta) ve edna (düşük) olarak kararlaştırılan bu oranların evsat olanlarından 2 şerifi altın alınması öngörülmüyordu.³⁶

1102 (1690-91) yılına ait "Diyarbakır Çeharsancak, Suğman, Pertek, Çemişgezek kazaları reayasının tahrir defteri (Cizye Muhasebesi Defteri)",

³² Mehmet Ali Ünal, *A.g.e.*, s. 239.

³³ *A.g.e.*, s. 108, 267.

³⁴ *A.g.e.*, s. 267.

³⁵ *A.g.e.*, s. 249.

³⁶ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul, 2010, ss. 164-165.

o yıl için cizye alınan kişilerin isimleri, meslekleri, bunların fiziksel tarifi ve alınan cizyenin oranı yazılmıştır. Bu defter 18. yüzyıla girerken Hozat'ın durumuna ilişkin bize önemli bilgiler sunar. Örneğin cizye alınanlardan birinin adı Minas'ın oğlu Bedros'tur. Bedros rençperdir, orta boylu, ela gözlü açık kumral kaşlı ve kumral sakallı biridir. Evsat (orta) sınıfındandır ve vergi de ona göre alınmıştır. Diğer biri Vartan adında bir rençperdir. Babasının ismi Kirakos'tur. Vartan, uzun boylu, ela gözlü, açık kaşlı ve kara sakallı biridir. Cizye vergisi alınan diğer biri de Mangasar adında bir rençperdir.³⁷

Bu defterden anlaşıldığı kadarıyla 1690-91'de Hozat'ın sakinlerinden üç kişi cizye vergisi ödemekle yükümlüdür. 1541'de 92 haneli bir gayrimüslim köyü olan Hozat, bu dönemde ya Ermenilerle Müslümanların beraber yaşadığı bir yer haline gelmiştir veya Hozat'ın sakinlerinden üç kişi cizye vergisi verme gücüne sahiptir. Biz birinci önermeye daha yakınız. Çünkü 19. yüzyılın sonlarında hazırlanan Mamuretülaziz Vilayeti salnamelerindeki Hozat ile ilgili bilgilerden, 16. yüzyılda bir Ermeni köyü olan Hozat'ın 1840'lara gelindiğinde demografik bir dönüşüm geçirdiği anlaşılmaktadır.

1307, 1310 ve 1312 hicrî yıllarına ait Mamuretülaziz Vilayeti salnamelerinde Dersim Sancağı ile ilgili bilgi verilirken şöyle denilmektedir:

Dersim mutasarrıflığının makarn merkez-i vilayete on iki saat mesafede kain Hozat Kasabası olub zaten yirmi otuz haneli bir Kürd köyüyken Dersimce mebde'-i islahat olan bin iki yüz altmış dört [1264/1847-48] senesinde asakir-i şahänenin vürudile bir kışla tesis ve o sırada Dersim sancağı namile mutasarrıflık teşkil³⁸ buyurularak mütea-

³⁷ BOA. KK. D (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kâmil Kepeci Kataloğu Defteri). 3811-46, s. 89.

³⁸ Mamuretülaziz Vilayet salnamelerine dikkatimizi çeken İbrahim Yılmazçelik'in çalışmasıdır. Yılmazçelik bu kısmı h. 1310 tarihli salnameden aktardığını belirterek şu şekilde alıntılarını yapmıştır: "Dersim Mutasarrıflığının makarr-ı merkezi vilayete (Harput) 12 saat mesafede kâ'in Hozat Kasabası olub 'adı bir karye iken Dersim'ce Mebde-î Islahât olan 1264 (1847-48) senesinde 'asakir-i şahänenin vürüduyla bir kışla te'sis ve o sırada Dersim Sancağı nâmıyla mutasarrıflık teşkil". Bkz. İbrahim Yılmazçelik, *XXI. Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı*, Elazığ, 2. Baskı, 1999, s. 34. Dipnotta kaynak olarak 1310 tarihli salname verilmiş ve ayrıca 1312 yılı salnamesine bakılabileceği belirtilmiştir. 1310 ve 1312 tarihli salnamelerinde Yılmazçelik'in "adı bir karye" olarak çevirdiği yer, aslında "yirmi otuz haneli bir Kürd köyü" olarak geçer. 242. sayfasını kaynak gösterdiği *1310 Mamuretülaziz Vilayet Salnamesi* 222 sayfadır. Yani atf yaptığı sayfada böyle bir bilgi yoktur. Yılmazçelik'in belirttiği "adı bir karye" ifadesi 1310 veya 1312 değil, 1325 yılı salnamesinin

kiben liva-i mezbur lağv ve Erzincan sancağına rabt olunarak seksan [1280] tarihine kadar bir hayli hane ve dükkan yapılmış ise de mülga Dersim Vilayeti'nin tarih-i teşkile değin bu hane ve dükkanlar harab olarak yine yirmi otuz haneli köy heyetine girmişidi.³⁹

Devlet görevlileri tarafından hazırlanan ve yayınlanan bu salnamelerde geçen bilgiler muhtemeldir ki devletin arşivleri kullanılarak yazılmıştır. İşin enteresan yanı yukarıda belirtildiği gibi, 1518 yılında 44, 1523 yılında 78 ve 1541 yılında 92 haneli bir gayrimüslim köyü olan Hozat, 1840'lara geldiğimizde 20-30 haneli bir Kürt köyü haline gelmiştir. Hane sayısında 1518-41 yılları arasında artma olsa da 300 yıl sonra 20-30 haneye düşmüş ve sakinleri değişmiştir. Tabii ki bu istatistikî bilgiyi değerlendirirken iki şeyi gözden kaçırmamak gerekir. Birincisi Hozat için “bir Kürt köyü” denilmesi orada Ermenilerin yaşamadığı anlamına gelmez, ikincisi devlet yöneticileri burayı bu şekilde adlandırmak istemiş olabilir. Fakat anlaşılıyor ki daha önceleri nüfusu tümüyle Ermeni olan Hozat'a Kürtler gelmiş ve Ermenilerle birlikte yaşamışlardır. Ancak yüzyıllar içerisinde Ermeni nüfusu köyü terk etmiş ve köy, Kürtlerin ağırlıklı olarak yaşadığı bir yere dönüşmüştür. Elimizde net bir kanıt olmasa da bu durumun nedenlerinden biri 1829 yılında Rusya tarafından gerçekleştirilen ve bugünkü Ermenistan'ın kuruluşuyla sonuçlanan göç dalgası sırasında bu bölgedeki Ermenilerin de bir kısmının gitmiş olması olasılığıdır.⁴⁰ İkincisi “hane” kavramının muğlaklığıdır. 16. ve 19. yüzyıllarda hane farklı şekillerde kullanılıyor olabilir. Ancak net olan şey Hozat'ın demografik yapısının süreç içerisinde tamamen değiştiğidir.

Sonuç

Osmanlı erken ve klasik döneminde Hozat'ı aramak kolay bir iş değil. Yukarıda da belirttiğimiz gibi küçük bir köyü kayıtlarda takip etmek pek

242. sayfasında geçer. Fakat Yılmazçelik'in çevirisi ile 1325 yılı salnamesinin metni birbiriyile uyuşmamaktadır. İçinden çıkılmayan bu karmaşıklıkın sebebi bilinmez!

³⁹ *1307 Sene-i Hicriyye Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, s. 87, *1310 Sene-i Hicriyye Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, s. 84, *1312 Sene-i Hicriyye Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, s. 227.

⁴⁰ Kemal Beydilli, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

mümkün olamıyor. Ancak bu durum bilgi bulunamayacağı anlamına gelmez, sadece bilginin daha uzun ve daha meşakkatli bir çalışma sonucunda bulunacağı anlamına gelir.

Hozat'ın 19. yüzyıl öncesine ait tarihiyle ilgili daha ayrıntılı çalışmalara ihtiyaç olduğu açıktır. Ancak bunun için Osmanlı Arşivi'nde uzun soluklu bir çalışma yapılması gereklidir. Özellikle defter tasniflerinin, Çemişgezek ve Diyarbakır defterleri, tahrir defterleri, cizye defterleri gibi malzemelerin tek tek taranması gerekmektedir. Bu tür bir çalışma, Çemişgezek'in küçük bir köyünün yüzyıllar içerisinde nasıl bir dönüşüm yaşadığını, demografik ve ekonomik yapısının ne tür dönüşümler geçirdiğini bizlere gösterebilir. Elbette ki böyle bir çalışma bölgenin tarihine dair de önemli ipuçları sunar.

Ekler

Ek 1: “Diyarbakır Çeharsancak, Suğman, Pertek, Çemişgezek Kazaları Reayasının Tahrir Defteri (Cizye Muhasebesi Defteri)”

(BOA. KK. d. 3811-46, 1102/1690-1691, s. 89)

Kaza-i Çemişgezek karye-i Hozat esnâf-ı evsât

Bedros veled-i Minas, Rencber, orta boylu ela gözlü açık kumral kaşlı kumral sakallu evsâtdır

Vartan veled-i Kiragos, rencber, uzun boylu ela gözlü çatık kaşlı kara sakallu evsâtdır

Mangasar veled-i Avadan, rencber, orta boylu ela gözlü açık kaşlı kumral kara sakallu evsâtdır.

Hurrire hezihî'd-defter ber-muceb-i emr-i âli, Ali el-Mevla afe anhu

(...) Çemişgezekli Ali Abid

Ek 2: Mamuretülaziz Salnamelerinde Hozat

1) *1301 Sene-i Hicriyye Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, ss.102-103.

Elli [1250/1834-1835] tarihinde sadr-ı esbak Reşid Paşa-i merhûm⁴¹ Kürdistanın ıslahına⁴² memur olarak harben dâhil ve birkaç mah Harput şehrinde bir hanede aram ile ıslahat ile müştağlı olduğundan sonra mezkûr mezraada bulunan Çoteli-zade konaklarına nakl ederek orasını makarr-ı müşiriyyet ve vilayet ittihaz ile Hozatda bir hastahane ve Hüseyinik karyesile mezraaya münasebetli cesim bir kışla ve metin bir cebehane bina etdirilmiş ise de sonraları Dördüncü Ordu-yı Hümayun Erzurum ve bade Erzincana tahvil-i merkez etmiş olması hasebile müşiriyyet dairesile kışla ve hastahanelere bakılmayarak münhedim olub fakat hükümet bu mahalde takarrur etmiştir. (...)

2) *1307 Sene-i Hicriyye Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, ss. 87-88, *1310 Sene-i Hicriyye Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, ss. 84-85, *1312 Sene-i Hicriyye Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, ss. 227-228.

Dersim Sancağı

Dersim mutasarrıflığının makarrı merkez-i vilayete on iki saat mesafede kâin Hozat Kasabası olub zaten yirmi otuz haneli bir Kürd köyü iken Dersimce mebde³-i ıslahat olan bin iki yüz altmış dört [1264/1847-1848] senesinde asakir-i şahanenin vürudile bir kışla tesis ve o sırada Dersim sancağı namile mutasarrıflık teşkil buyurularak müteakiben liva-i mezbur lağv ve Erzincan sancağına rabt olunarak seksan tarihine kadar bir hayli hane ve dükkân yapılmış ise de mülga Dersim Vilayeti'nin tarih-i teşkile değin bu hane ve dükkânlar harab olarak yine yirmi otuz haneli köy heyetine girmişidi. Vilayet teşkilinden sonra memurînin teşvik ve terğibi saikasıle ol vakitden şimdiye kadar tarz-ı cedid üzerine birtakım hane ve dükkânla iki hamam dört beş kahvehane yapılarak adeta bir kasaba haline konulmuştur. Şu mamuriyet cümlesinden olarak memurîn ve hamiyet-mendan ahali taraflarından olunan iane ile güzel bir cami-i şerif ve bir mekteb-i rüşdiye yapılmıştır ki rüşdiye ve ibtidaiye şagirdanını istiab ederek elyevm yetmiş kadar şagirdan tederrüs ve taallum eylemekdedirler. Bir sene mukaddem bir hükümet daire-i muntazaması da inşa edilmiştir. Zikri mesbuk olan kışla yeni tabur asakir-i şahaneyi istiaba kifa-

⁴¹ Eski Sadrazam Reşid Paşa, "Harputda Mezraa makarr-ı eyalet [eyalet merkezi] olduğundan sonra" 1250'de vali olarak atanır. Bkz. *1302 Sene-i Hicriyye Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, s. 45.

⁴² "Kürdistan ıslahı"ndan kasıt, belirtilen dönemde Soran beyi olan Revanduzlu Mir Muhammed'in Cizre, Botan ve Siirt'e kadar genişleyen hâkimiyet alanını ortadan kaldırmak için yapılan müdahalelerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, Doz Yayınları, İstanbul, 2007, s. 68 vd.

yet eylediği gibi ittisalinde iki cesim koğuş ve eczahane ve daha birkaç odayı şamil mükemmelce hastahanesi vardır. Hozatın cihet-i şimalisinde vaki Gözebaşı demekle şöhretyab olan Gözden teb'an eden su mevsim -i sayfda kasabanın etrafında bulunan tarla bahçelerle bostan yerlerini saky eder derecededir. Mezkûr Gözebaşının cihet-i şimalisindeki dağlardan toplanarak Gözenin cihet-i yeminden ve kasabanın vasatından cereyan eden çay evvel baharda haylice tuğyan ederek hazirana kadar devam eder ve ekser günler hayvan bile geçemeyecek bir halde bulunur ki Hozatdan Mamuretülaziz tarikine musadif olan mahallinde ve kasabaya yüz hatve mesafede nafia tahsisatından gayet metin ve resin olarak bir kargir ve Çemişgezeke giden tarikin doğrusunda dahi bir ahşab köprü inşâ edilmiştir. Hozatın arazisi her türlü mahsulata müstaid ise de ekser seneler ağustosdan sonra mevsim-i şita hükümferma olmağa başlamasile sebzevat ve kavun ve karpuz misillü şeyler kemale ermediği gibi bazen buğday ve darı mahsulatı bile berf altında kaldığı görülmüştür.

3) *1325 Sene-i Hicriyye Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, s. 242 vd.

Dersim Merkezine Aid Malumat

Merkez-i vilâyete on iki saat mesafede bulunan “Hozat” kasabası mukadema bir adi karye iken Dersimce mebd'e-i islahat olan 1264 (1847-1848) tarihinde kışla-i hümayun tesis ve Dersim sancağı namile Erzurum Vilayeti'ne mülhak olarak mutasarrıflık teşkil, müteakiben kaza haline tenzil ile Erzincan sancağına ilhak edilmiştir.

1297 tarihinde vilayet teşkil 1304 senesinde yine mutasarrıflığa tenzil edildi.

Ek 3: Tahrir Defterlerinde Geçen Hozat ile İlgili Bilgiler⁴³

Yıllar	1518	1523	1541	1566
Nüfus ve Hâsıllar				
Gayrimüslim Hane	44	78	92	-
Mücerret	20	15	55	-
Müslim	-	-	-	-
Hâsıllar	9.000	5.367	14.117	-
Üretim				
Buğday	2.500	-	4.000	-

⁴³ Bu bilgiler şu kaynaktan derlenmiştir: Mehmet Ali Ünal, *A.g.e.*, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 197, 223, 239, 249, 267.

Arpa + darı	2.500	-	750+250	-
Değirmen	2	-	2	-
Vergiler				
Buğday	4.000	-	7.200	-
Arpa + darı	3.000	-	300+600	-
Badiheva –Önceden belirlenmemiş	300	-	935	-
Üzüm (kök)	-	-	40	-
Petek	-	-	400	-
Meyve	-	-	255	-

**Ek 4: Şuan Hozat'a Bağlı Bazı Köylerin Tahrir Defterlerine Göre
16. Yüzyıldaki Nüfusu⁴⁴**

Köyün İsmi	Köyün Sakinleri	Yıllara Göre Hane Sayıları			
		1518	1523	1541	1566
Bargını (Karabakır)	Müslim	5	4	12	-
Derik (Sarisaltık)	Gayrimüslim	3	2	-	-
İncageke (Altınçevre)	Gayrimüslim	17	19	11	-
İn (İnköy)	Gayrimüslim	26	44	28	87
Koru	Müslim	6	3	11	-
Kozluca	Müslim	3	4	14	-
Mugursur	Gayrimüslim	17	25	38	55
Sin	Gayrimüslim	18	19	32	-
Şamosi (Boydaş)	Müslim	10	6	25	41
Tağar (Orman yolu)	Gayrimüslim	19	28	35	100
Tavuk (Kardelen)	Müslim	5	6	13	-

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kamil Kepeci (BOA. KK. d) 3811-46, 1102/1690-1691.

Basılı Kaynaklar

⁴⁴ Bu bilgiler şu kaynaktan derlenmiştir: Mehmet Ali Ünal, *X A.g.e.*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, ss. 191-208. Eski ve yeni isimleri için Sevan Nişanyan'ın haritasından yararlanılmıştır: <http://nisanyanmap.com>.

1302 *Sene-i Hicriyye Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Defa 2, Mamuretülaziz Vilayet Matbaası.

1307 *Sene-i Hicriyye Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Defa 5, Mamuretülaziz Vilayet Matbaası.

1310 *Sene-i Hicriyye Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Defa 7, Mamuretülaziz Vilayet Matbaası.

1312 *Sene-i Hicriyye Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Defa 8, Mamuretülaziz Vilayet Matbaası.

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, 4. Kitap, Kanunî Sultan Süleyman Devri Kanunnâmeleri, I. Kısım Merkezî ve Umumî Kanunnâmeler*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul, 2010.

Baykara, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I: Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988.

Beydilli, Kemal, *1828-1829 Osmanlı- Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

Göğünç, Nejat, "Hâne' Deyimi Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı. 32, 1979, ss. 331-348.

Gündüz, Ahmet, "1523 M. (929 H) Tarih ve 998 No'lu Tapu-Tahrir Defterlerine Göre Musul, Mardin, Çermik, Harput ve Çemişgezek Sancaklarının Mukayeseli Tahlili", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Elazığ, 1993.

İnalcık, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü", *Belleten*, Sayı. 92 (Ekim 1959), TTK Yayınları, ss. 31-65.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağı (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul, 2003.

Kunt, İ. Metin, *Sancaktan Eyalete 1550- 1560 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978.

Minorsky, V., "Uzun Hasan", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, Cilt. XIII, Eskişehir, Milli Eğitim Bakanlığı, 1997, ss. 91-96.

Pitcher, D. Edgar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, 2. Baskı, YKY, İstanbul, 2001.

Sağlam, M. Ali, "16. yüzyılda Çemişgezek (Dersim) Sancağı'nın sosyal ve siyasi yapı-sı", *Herkesin Bildiği Sır: Dersim* içinde, Der. Şükrü Aslan, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, ss. 269-293.

Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, Doz Yayınları, İstanbul, 2007.